

στικῆς καὶ διδάσκει τὴν παραγωγή ὅλων τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα. Ἐχομε ἐδῶ μία ἱστορικὴ θεωρία ὀλωσδιόλου ἀντιπνευματικῆ. Ἡ διαλεκτικὴ γίνεται τώρα μόνον οἰκονομικῆ. Φιλοσοφικά, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ εἶναι μία φοβερὴ καταστροφή τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως τὴν ἀνάπτυξεν ὁ Ἑγελος. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ ἔχει πολλὰς μονομέρειες, στενοκεφαλίες, προπαγανδιστικὰς τάσεις καὶ ἐκβιασμούς. Τέλος, τὸ βάθος τῆς εἶναι ὀλότελα σκοτεινὸ, βουβό, καὶ γίνεται τοῦτο ἐξ αἰτίας πού δὲν ἔχει ἰδέες καὶ ἐπιμένει ἀπ' ἀρχῆς νὰ εἶναι ἄθεη καὶ ἀπνευματίστη. Ἡ εἰκόνα τῆς ἱστορίας πού δίνει εἶναι κρᾶμα οἰκονομικοῦ ρεαλισμοῦ, μοιρολατρίας καὶ ἐπαναστατικῆς ψυχολογίας.

Τέσσερα εἶναι τὰ βασικὰ σημεία, ὅπου ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς, τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου: α) Ἡ διαλεκτικὴ συνδυάζεται ἀπὸ τὸν Μάρξ μὲ τὸ ἐπαναστατικὸ φυσικὸ δίκαιο, ὅπως ἔρχεται ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση. β) Ἡ διαλεκτικὴ ἀποβάλλει τὸ πνεῦμα καὶ γίνεται ἀπνευματίστη, βουβὴ αὐτοκίνηση τῆς ζωῆς, μηχανισμὸς ἀνίλεος, πού εἰκονίζεται πάθητικὰ μέσα στὴν ἄγραφη πλάκα, πού λέγεται συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. γ) Ἡ διαλεκτικὴ γίνεται οἰκονομικὴ καὶ δ) οἱ διαλεκτικὲς ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες στὸν Ἑγέλο ἦταν καθαρὰ λογικῆς μορφῆς, μεταμορφώνονται τώρα ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ γίνονται ἀντιθέσεις συμφερόντων καὶ κοινωνικῶν τάξεων. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση γιὰ νὰ προχωρήσωμε στὴν κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Τοῦτο μόνον ἐπισημαίνομε ἐδῶ, ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ εἶναι ἀντιστροφή τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἑγέλου, ὅτι εἶναι ἀντιπνευματικὴ καὶ κατὰ βάθος ἀντιηθικὴ, ὅσο κι' ἂν διαλαλεῖται ὡς ἠθικὴ, εἶναι καθαρὰ οἰκονομικὴ, εἶναι «προφητικὴ», καὶ συνεπῶς ἔχει τὴν ἐμπάθεια, πού εἶναι παρακόλουθη μὲ κάθε «προφητεία». Τέλος εἶναι ἀντιθρησκευτικὴ, ἀλλὰ καταλήγει ἡ ἴδια νὰ γίνεται θρησκεία, ἔστω καὶ ὡς ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας. Ἐπίσης ἀπογυμνώνει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ὅλη τῆς τὴν ἐσωτερικὴ ἀξιολογία, καὶ ἀπογυμνώνει τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Πραγματικὰ μαραίνει τὴν ὁμορφιά, καὶ τὴ δραματικότητα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τὴν μετα-

βάλλει σὲ βουβή, ἄλογη αὐτοκίνηση τῆς ὕλης ἢ καλύτερα τῶν συμφερόντων.

Ἄλλὰ σημασία ἔχει ἐδῶ νὰ παρακολουθήσωμε τί ἔγινε πάρα πέρα. Ἡ ἱστορική ἐπιστήμη, ὅπως ἀντιτάχθηκε πρὸς τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγέλου, ἂν καὶ γονιμοποιήθηκε πολὺ ἀπ' αὐτήν, ὅμοια ἀντιστάθηκε στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ. Καὶ ἂν ἔχωμε σήμερα ἱστορική ἐπιστήμη, τοῦτο τὸ ὀφείλομε στὴν ἀνεξαρτησία ἀκριβῶς ποὺ κράτησαν οἱ δημιουργοὶ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς μονισμοὺς καὶ δογματισμοὺς τῆς ἱστορίας. Ἄλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία ἔγινε κριτικὴ καὶ τὴν βοήθησε σ' αὐτὸ πολὺ ἡ ἱστορική ἐπιστήμη ὡς συγκεκριμένο γεγονός. Καὶ ἡ ἱστορική ἐπιστήμη, πρὸ παντὸς ὅμως ἡ φιλοσοφία, ἔδειξε, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ φθάσωμε σὲ ἀπόδειξη πραγματικὴ γιὰ τὸ σχέδιο ποὺ ἐπιδιώκει ἡ ἱστορία. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ κίνησή της δὲν εἶναι ποτὲ μονοκόμματη, οὔτε ὑπάρχει ἱστορική ἐνιαία ἐξέλιξη τῶν λαῶν τῆς γῆς, οὔτε ἔχουν οἱ ἐκάστοτε πολιτισμοὶ τῆς γῆς τὴν αὐτὴν ἡλικία. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα τόσο λίγο ἐσεβάσθηκε ἡ διαλεκτικὴ καὶ πρὸ παντὸς ἡ μαρξική. Ἀκριβῶς τὰ πράγματα καταστρέφει, τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀφανίζει ἡ μαρξική διαλεκτικὴ.

Ἡ νεώτερη ἱστορική ἐπιστήμη ποὺ ἀγωνίσθηκε νὰ σχηματίσῃ εἰκόνα τῶν παλαιῶν πολιτισμῶν, καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ, ἐβοήθησε πολὺ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, ὥστε ν' ἀποκαταστήσῃ τὸ πραγματικὸ πρόσωπο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ποὺ τόσο τὴ παραμόρφωσε ὁ μαρξισμός. Ἐπίσης ἡ ἱστορική ἐπιστήμη ἦταν ἐκείνη ποὺ ἀποκατέστησε τὴ σημασία τῆς προσωπικότητας μέσα στὴ διαμόρφωσιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἤδη παραμερίσει ἡ ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ, καὶ ὁ μαρξισμός ἐξαφάνισε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἱστορία. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ μαρξισμός, ὅταν γίνεται πολιτικὴ, τότε δίνει σὲ ὠρισμένα πρόσωπα ἀπόλυτη αὐθεντία, σχεδὸν θεόπνευστη. Ὁ παραμερισμός τῆς προσωπικότητας, ὅπως ἔγινε ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ, δὲν ἦταν γεγονός τυχαῖο. Ὅταν ἀνάλαβε ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἐγέλου νὰ ἰδῇ τὴν ἱστορία ὡς σύνολο, ἐκπορευόμενο ἀπὸ μία ἰδέα, τότε ἀναγκαῖα συνέπεια ἦταν τὰ κέντρα ἐκεῖνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀδύνατον ἢ δύσκολο ν' ἀναχθοῖν σὲ μία

ιδέα, στὴ μονοκόμματη ιδέα τῆς διαλεκτικῆς, νὰ χάσουν τὴν πρωταρχικότητα καὶ τὴ βαρύτητά των. Ὅ,τι ἄρχισε μὲ τὸν Ἑγέλο ἀποτελειώθηκε ἀπὸ τὸν Μάρξ, γιατί ἡ μαρξικὴ διαλεκτικὴ ἀφανίζει ὁλότελα τὴν προσωπικότητα ἀπὸ τὴν ἱστορία.

Ἄλλὰ τὸ σημαντικώτερο εἶναι, ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυση, ποὺ ἔκαμε ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἔδειξε ὅτι καὶ οἱ ιδέες μέσα στὴν ἱστορία ἔχουν ἐνεργὸ ἀξία, ὅταν τὶς δουλεύῃ ἡ προσωπικότητα. Πράγματι, ἡ προσωπικότητα εἶναι ποὺ γεννάει καὶ τὴν ιδέα. Ἄκόμα καὶ ὅταν ἡ μᾶζα διεγείρεται ἀπὸ μία ιδέα, καὶ τότε οἱ φορεῖς τῆς ιδέας δὲν εἶναι ἀδιάφοροι πρὸς αὐτήν, οὔτε ἀσυγκίνητοι, ἀλλὰ τῆς δίνουν ἰδιαίτερο χρῶμα, καὶ ἐνεργὸ δύναμη χωριστή. Ὡστε ὁ δρόμος ποὺ λαβαίνει μία ιδέα, δὲν τὸν προκαθορίζει ἡ ἴδια ἀλλὰ συμβάλλουν γιὰ τὴν προκοπὴ της καὶ τὰ ἄτομα, ἔστω κι' ἂν αὐτὰ εἶναι μᾶζα, μὲ τὶς ἀστάθμητες ἀποχρώσεις καὶ στροφές τῆς ψυχῆς των, ποὺ κανεὶς νόμος ἢ νοῦς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς θεμελιώσῃ ἀπὸ πρῖν. Τὸ σημαντικό πόρισμα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας εἶναι, ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ἰδοῦμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, νὰ σχηματίσωμε εἰκόνα γιὰ τὴν ἱστορία μόνον μὲ βάση τὶς ιδέες, γιατί τότε ἡ ἱστορικὴ εἰκόνα γίνεται πολὺ ἀφηρημένη, ἀνακριβὴς καὶ χλωμὴ, χάνη ὅλη τῆς τῆ δροσερότητα καὶ τὴν ἰδιοτυπία.

Τὸ μετροημένο αἶτημα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εἶναι τώρα: ὄχι νὰ ἀνακατασκευάσῃ ἢ καὶ νὰ προκατασκευάσῃ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ νὰ ἀναλύσῃ πρῶτα τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη στὰ στοιχεῖα της, νὰ ἰδῇ πῶς σχηματίζει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας. Τρία εἶναι τὰ βασικὰ προβλήματα ποὺ τίθενται τώρα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας: α) ποιά εἶναι τὰ γνωστικὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα δουλεύει ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη; β) ποιές εἶναι οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς; καὶ γ) ποιός εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας, τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν κατασκευάζει ἀπὸ πρῖν, ἀλλὰ προσπαθεῖ ν' ἀκροασθῇ μέσα ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν κοσμοϊστορικῶν λαῶν.

Ὡστε ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, γιὰ νὰ φθάσῃ στὰ μεγάλα της θέματα, τὸ σκοπὸ τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀξιολόγησι τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, εἶναι τώρα ὑποχρεωμένη νὰ γίνῃ πρῶτα λογικὴ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ὅ,τι ἔγινε μὲ τὴν κριτικὴ φι-

λοσοφία, όταν ανάλαβε νὰ φέρη στὸ φῶς τὴ λογικὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, τὸ ἴδιο ἔγινε ἀργότερα μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, καὶ συγκεκριμένα τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, προτοῦ γίνῃ ἀξιολογία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ φέρη στὸ φῶς τὴ λογικὴ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, νὰ κατανοήσῃ δηλαδὴ τὰ γνωστικὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστήμη σχηματίζει εἰκόνα γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὅπως ἡ φιλοσοφία, προτοῦ γίνῃ κριτικὴ, ἐπέρασε τὰ στάδια τῆς δογματικῆς ὄντολογίας, ὅμοια καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, προτοῦ βαθύνῃ στὴ λογικὴ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἐπέρασε ἀπὸ μεταφυσικοὺς δογματισμοὺς τοῦ Ἐγέλου, τοῦ Comte καὶ τοῦ Μάοξ. Ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι τώρα τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Δίχως αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ στὴν ἐσωτερικὴ ἀξιολογία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι.

Ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ ἐξετάζει τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἢ κοινωνιολογία. Ὅσο περισσότερο μάλιστα δουλεύει τὸ θέμα τῆς ἢ κοινωνιολογία, τόσο καὶ καθαρότερα φαίνεται ἡ διαφορά της καὶ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ἡ κοινωνιολογία δὲν εἶναι ἀξιολογικὴ ἐπιστήμη, δὲν ἐρευνᾷ καθόλου τίς ἀξίες τῆς ζωῆς, ἀτομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ, ἱστορικὴ καὶ ἀτομικὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κοινωνικότητος. Ζητάει νὰ εὔρη τοὺς τύπους τῆς κοινωνικότητος, τοὺς παράγοντας αὐτῆς, τοὺς ὅρους τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὅλα τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τὰ ἐξετάζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τυπικῆς νομοτέλειας. Τὰ κοινωνικὰ μορφώματα, δίκαιο, οἰκονομία, ἠθικὴ, θρησκεία, ἐπιστήμη, ἐν γένει ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς, τοὺς ἐξετάζει ἡ κοινωνιολογία κυρίως ἀπὸ τὴν ὑπερατομικὴ των, κοινωνικὴ των τυπικότητα καὶ κανονικότητα. Ζητεῖ μὲ ἄλλους λόγους νὰ ἀνεύρη τοὺς τύπους τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Πολλοὶ κοινωνιολόγοι ὁμιλοῦν καὶ γιὰ νόμους, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀπαράδεκτο, γιατί τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα ἐν γένει δὲν ὑπόκεινται σὲ νόμους, ἀλλὰ μόνον σὲ τύπους. Ὅλα τὰ κοινωνικὰ μορφώματα καὶ ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, γενικῶς ἢ ὁλότητα τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ἀποτελεῖται ἀπὸ ψυχικὰ γεγονότα. Γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διέπωνται ἀπὸ νόμους, ἀλλὰ μόνον

ἀπὸ τύπους. Ἡ κοινωνιολογία ὁμῶς δὲν ἐξετάζει τὰ ψυχικὰ αὐτὰ γεγονότα καθ' ἑαυτά, δηλαδή ὡς ψυχικά, γιὰ τὸ τοῦτο εἶναι ἔργο τῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ ζητάει τὴν κοινωνικὴ τυπικότητα καὶ κανονικότητα αὐτῶν τῶν φαινομένων. Τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα καθ' ἑαυτά, ὄχι τόσον ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τῶν ἀξιολογία, ὅσον ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν τῶν μορφολογία καὶ συνάρτηση, αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας. Ἄς λάβωμε ἓνα παράδειγμα: καὶ ἡ οἰκονομία καὶ ἡ θρησκεία εἶναι κοινωνικὰ φαινόμενα. Ἡ κοινωνιολογία δὲν ἐξετάζει μόνον τὰ φαινόμενα αὐτὰ καθ' ἑαυτά, δηλαδή τοὺς διαφόρους τύπους τῆς κοινωνίας καὶ τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἐξετάζει καὶ τὴ σχέση πρὸς τὴν ὑπάρχει μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκονομίας. Ὁ Max Weber ἔδωκε μὲ τὸ ἔργο του «Κοινωνιολογία τῆς θρησκείας» κλασικὰ παραδείγματα, ὅπου ἡ θρησκεία ἐπηρέασε τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, ὅπου δηλαδή ἡ θρησκεία ὑπῆρξε «τὸ πρῶτον κινεῖν». Ἡ θρησκευτικὴ καταξίωση τῆς ἔννοιας τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι ἔργον τοῦ προτεσταντισμοῦ. Οὔτε ἡ ἀρχαιότητα, οὔτε ἡ λατινικὴ Εὐρώπη συνέδεσαν μὲ τὴ λέξη «ἐπάγγελμα» τὴν ἔννοια, ὅτι τὸ ἐπάγγελμα εἶναι ἓνα χρέος δοσμένο ἀπὸ τὸ θεὸ στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Λούθηρος μάλιστα μετάφρασε τὴ λέξη «ἐργασία» τῆς Ἀγίας Γραφῆς μὲ τὴ λέξη ἐπάγγελμα.

Εἶναι τοῦτο κάτι ὀλωσδιόλου καινούργιο. Ἡ πιστὴ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους καὶ στὰ κοσμικὰ ἐπαγγέλματα εἶναι κατὰ τὸ Λούθηρο ἡ ὑψιστὴ καὶ εὐγενέστατη ἐνέργεια τῆς προσωπικῆς εὐσέβειας καὶ ἠθικῆς. Στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἦταν ἀδύνατη ἡ ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, γιὰ τὸ ἐκεῖ, ὅποιος ἐκέρδιζε μὲ τὰ χέρια του, ἦταν κάπως περιφρονημένος, ἐπειδὴ τὸ χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα ἀποσποῖσε τὸν Ἕλληνα, καθὼς καὶ τὸν Ρωμαῖο, ἀπὸ τὰ κύρια χρέη του ὡς πολίτη. Ὁ καθολικισμὸς ἐπίσης θέτει ὡς ἰδανικὸ χριστιανικῆς εὐσέβειας τὸ ἀποτράβηγμα ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια. Ἔτσι χωρίζει ἡ Ἐκκλησία τοὺς χριστιανούς σὲ δύο τάξεις. Ἡ τάξη μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά της καθήκοντα εἶναι πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους, πρὸς τὸ καταγίνονται μὲ τὰ ἐγκόσμια. Ὁ Λούθηρος εἶπεν ὡς πρὸς αὐτὸ τὸν ἀπελευθερωτικὸ λόγον, ὅτι ἓνας χριστιανὸς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ καλύτερα τὸ θεὸ παρά μὲ τὴν πιστὴ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους. Ὁ Λούθηρος ἀμφι

σβήτησε τὴ διαφορὰ μεταξὺ πνευματικῶν καὶ ἐγκοσμίων ἐπαγγελμάτων.

Ἄκόμα περισσότερο ἀξιοποίησε τὴν ἐργασία ὁ Καλβῖνος. Ὅλη ἡ ζωὴ μὲ τὴν ἐργασία της εἶναι γι' αὐτὸν ἐπικύρωση τῆς πίστεως, καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἐργασία εἶναι σημάδι, ὅτι εἶναι κανεὶς σκεῦος ἐκλογῆς τοῦ θεοῦ, γιατί ἡ ἐργασία ἔχει σκοπὸ νὰ μορφώ- νη, νὰ διαμορφώ- νη τὸν κόσμον, ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ. Τὸ ἐπάγγελμα γίνεται τώρα ἐδῶ προσταγὴ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ ἄτομον. Ἡ ἐργασία ὁμῶς πρέπει νὰ γίνεται ὀλοένα καὶ λογικώτερα, ὀλοένα συστηματικώτερα. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι θρησκευτικὸ χρέος. Μέσα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο τοῦ προτεσταντισμοῦ ἐπήδησε ἡ ἔννοια τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου τυχαῖο, ἀλλὰ εἶναι ἀπόλυτα συναρτημένο μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὸ γεγονός ὅτι οἱ χῶρες τῶν διαμαρτυρομένων, Λουθηρανῶν καὶ Καλβινιστῶν, ἔγιναν τὰ μεγαλύτερα κεφαλαιοκρατικὰ κέντρα τοῦ κόσμου. Ὁ Καλβινισμὸς πρὸ παντός, μὲ τὸ πνεῦμα του περὶ ἐπαγγέλματος, ἐδημιούργησε τὴν κεφαλαιοκρατία στὶς Κάτω Χῶρες, στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἀμερική. Καὶ εἶναι, ὅπως εἶπαμε πρὶν, ὁ κοινωνιολόγος Max Weber πρὸ διαπίστωσε μὲ τὶς ἐρευνές του τὴ βαθύτατη αὐτὴ σχέση μεταξὺ τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος καὶ τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία μεταμορφώνει τὸν κόσμον *ad maiorem gloriam dei*.

Ἐπάρχει ὁμῶς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ σχέση τῆς ἠθικῆς, τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας. Γιατὶ καὶ οἱ τρεῖς ἐπιστῆμες καταγίνονται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς ἐν κοινωνίᾳ, ἀπὸ ἄλλη ὁμῶς ἀποψη ἢ κάθε μία. Ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτείας, οὔτε τῆς κοινωνίας, οὔτε γιὰ τὰ ἄλλα κοινωνικὰ καὶ ἱστορικὰ φαινόμενα, ὅπως εἶναι ὁ λαὸς καὶ ἡ οἰκογένεια. Ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶναι κοινωνικοὶ σύνδεσμοι πρὸς τὰ χαρακτηρίζει ἐξαιρέτως τὸ ἠθικὸν τῶν νόημα. Τοῦτο τὸ νόημα ἐνδιαφέρει τὴν ἠθικὴν, ἐνῶ τὴν κοινωνιολογία τὴν ἐνδιαφέρει ἡ μορφολογία, ἡ τυπικότητα καὶ τὰ διάφορα εἶδη τῶν τύπων αὐτῆς τῆς ζωῆς, τῆς πολιτείας, τοῦ λαοῦ, τῆς οἰκογενείας. Ἡ ἠθικὴ βλέπει τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔσωθεν, δηλαδὴ ὡς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἠθικοῦ νόημα, ἡ κοινωνιολογία

τά βλέπει ἔσωθεν, δηλαδή ὡς πρὸς τὴ μορφή ποὺ παρουσιάζουν στὰ διάφορα μέρη τῆς γῆς, καὶ στοὺς διάφορους χρόνους, καὶ τείνει, νὰ τὰ ὑποτάξῃ σὲ τύπους. Τὰ συγκεκριμένα φαινόμενα τῆς ἠθικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἀγάπη τῶν δύο φύλων, ἡ ἠθικὴ τὰ ἀνάγει σὲ γενικὲς ἀξίες, σὲ κριτήρια γενικώτερα, ἐνῶ ἡ κοινωνιολογία τὰ ἀνάγει σὲ γενικοὺς τύπους, σὲ κανονικότητες. Ὁ τύπος ὅμως δὲν ἔχει ποτὲ τὴ γενικότητα τοῦ νόμου, οὔτε ἔχει τὸ ἀνεξαιρέτο κῦρος.

Μόνον ἡ ἀξία, ἔχει τὴ γενικότητα τοῦ νόμου, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐννοία τῆς εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ τὴ νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ νόμου. Καὶ ἡ ἀξία εἶναι ἀπ' ἀρχῆς γενικὴ. Κ' ἐπειδὴ εἶναι γενικὴ, γίνεται καὶ τόσο συγκεκριμένη ὥστε νὰ διέπῃ τὴν κάθε πράξη τῆς ζωῆς. Ἡ καθολικὴ ἠθικὴ ἀξία διαφορίζεται, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀργότερα, μέσα στὸ συγκεκριμένο πλήρωμα τῆς ζωῆς. Ὅτι ἡ ἀξία πραγματώνεται μέσα στὴ ζωὴ, ὅτι διαφορίζεται μέσα στὶς συγκεκριμένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο εἶναι θεμελιακὴ προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι παράλληλα θεμελιακὴ προϋπόθεση τῆς λογικῆς, ὅτι οἱ λογικὲς ἀρχὲς διέπουν τὰ νοήματα καὶ τὶς κρίσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸ παντὸς τῆς ἐπιστήμης.

Ὅτι ὑπάρχει γενικὰ ζωὴ ἔσωθεν ἀξιολογημένη καὶ ἱεραρχημένη ἠθικά, τοῦτο εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο. Τοῦτο ὑπάρχει. Ἡ ἠθικὴ ἔρχεται ὄχι νὰ θέσῃ τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἀλλὰ νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ δίχως τὴν καθολικὴ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς ὡς γεγονότος ἔσωθεν ἀξιολογημένου. Ἡ ζωὴ θέτει τὸ εἶναι τῆς, τὴν ἐνεργειά τῆς, εἴτε πράξη εἶναι, εἴτε ὅ,τιδήποτε ἄλλο ἔργο, ἀπ' ὅσα συζητήσαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἀπ' ἀρχῆς ἀξιολογημένο. Γενικὰ ἡ ἱστορικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ ζωὴ, εἶναι ἔσωθεν ἀξιολογημένη. Ἡ τάση τῆς εἶναι νὰ δημιουργῇ, νὰ πραγματώνῃ ἀξίες. Ἡ ἠθικὴ ὅμως δὲν ἐρμηνεύει ὅλη τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνον τὸ ἠθικὸ μέρος τῆς—δὲν εἶναι καθολικὴ ἀξιολογία ἀλλὰ εἰδικὴ ἀξιολογία τῆς ζωῆς. Εἶναι καὶ ἡ ἠθικὴ μέλος ἑνὸς ὅλου συστήματος τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ποτὲ τὰ προβλήματα τοῦ μέλους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προβλήματα τοῦ ὅλου. Τοῦτο εἶναι διαπίστωση, τὴν ὁποίαν

ἡ φιλοσοφία ἔκαμε πολὺ ἔνωσις : «ἀνευ τῆς τοῦ ὅλου φύσεως ψυχῆς φύσιν ἀξίως λόγου κατανοῆσαι (ἀδύνατον)» (Πλάτωνος «Φαῖδρος», 260 Γ.). Τοῦτο ὅμως εἶναι ζήτημα γενικὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἔδῳ νὰ τὸ ἀναπτύξωμε κατὰ πλάτος. Ἐδῶ τίθεται μόνον τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς ζωῆς.

Ἄπ' ὅλα αὐτὰ προκύπτει, ὅτι ἡ ἠθικὴ καταγίνεται καὶ μὲ συγκεκριμένα ζητήματα. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ κατηγορία, ποὺ τῆς γίνεται, ὅτι εἶναι τάχα μόνον τυπική, δὲν εὔσταθει. Πρὸ παντὸς ἡ ἠθικὴ σχέση μεταξὺ δύο ἀνθρώπων, μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἑσσύ, σ' ὅλον τὸν πολύμορφο διαφορισμὸ τῆς, ἀπὸ τὴν ἀπλῶς κοινωνικῆ μορφή τῆς ὡς τὴ στενώτατη φιλικὴ καὶ συζυγικὴ μορφή τῆς, καταδείχνει πόσο συγκεκριμένα εἶναι τὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς. Ἄπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σταματήσῃ μόνον στὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ζωῆς, γιατί τότε θὰ ἔπανε νὰ εἶναι φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, θὰ ἐγίνονταν κι' αὐτὴ μία ὅποια-δήποτε θετικὴ ἢ συμβατικὴ ἠθικὴ. Ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἀξία τῶν συγκεκριμένων ἠθικῶν γεγονότων, νὰ τὰ ἀξιολογήσῃ, πρέπει νὰ ἔχη κριτήρια, κι' αὐτὰ ἔρχονται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν. Ἡ ἀξία ὅπως ὡς ἀξία δὲν εἶναι ποτὲ τόσο συγκεκριμένη ὅπως τὰ γεγονότα, γιατί ὅ,τι ἀκριβῶς τὴν χωρίζει ἀπὸ τὰ γεγονότα εἶναι ἡ γενικότητά τῆς. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νόμου. Εἶναι κι' αὐτὸς καθολικὸς, ἰσχύει ὅμως γιὰ ὅλα τὰ φαινόμενα.

Ἡ πραγματικότητα, εἴτε ἠθικὴ εἴτε ἀπλῶς ὄντολογικὴ, εἶναι κομματιασμένη, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄπειρα συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ πράγματα. Μὲ τὴ νόηση γίνεται ἡ πραγματικὴ ὁλότητα, συγχωνεύονται τὰ πολλὰ καὶ ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ ἔννοια τοῦ νόμου ἐνώνει τὰ πράγματα, τὰ πολλὰ, καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας ἐνώνει τὰ πρόσωπα, τὰ πολλὰ, καθὼς αὐτὴ ἐπίσης ἐνώνει καὶ τίς πολλὰς πράξεις. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀξία ὡς ἔννοια ἀφ' ἑαυτῆς γενικὴ, καθολικὴ. Καὶ ὅπως ὁ νόμος εἶναι νοητός, ὅμοια καὶ ἡ ἀξία εἶναι νοητή. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ὁ νόμος οὔτε ἡ ἀξία ὅπως ὑπάρχουν τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα. Ἡ νοητότητα λοιπὸν, ἔκτος ἀπὸ τὴ γενικότητα, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀξίας. Ὅ,τι τώρα ἐνδιαφέρει ἔδῳ εἶναι τοῦτο : ὅτι ὅσο πιο



μεγάλος είναι ὁ κύκλος τῆς ἐφαρμογῆς μιᾶς ἀξίας, τόσο μεγαλότερη γενικότητα ἔχει.

Πῶς πραγματώνεται τὸ γενικό, δηλαδή ἡ ἀξία, μέσα στὴν ἀτελεύτητη σειρά τῶν εἰδικῶν καὶ συγκεκριμένων πράξεων καὶ ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. Ὅτι ἡ πραγμάτωση τῆς ἀξίας, καὶ ὁ εἰδικὸς διαφορισμὸς τῆς μέσα στὴ ζωὴ, ὅτι ἡ ζωὴ ἡ ἴδια εἶναι γεμάτη νόημα καὶ ἀξία, πράγμα ποὺ γεννάει ἀκριβῶς καὶ τὶς ἀντινομίες τῆς ζωῆς, τοῦτο εἶναι προϋπόθεση τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς. Τοῦτο ὅμως εἶναι προϋπόθεση ὄχι μόνον τῆς ἠθικῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ εἶναι ἀγωνιστικὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ μάχεται γιὰ ἀξίες καὶ νοήματα. Τοῦτο πάλιν σημαίνει, ὅτι μάχεται γιὰ τὴν ἐλευθερία. Καμμιά πράξη μας δὲν θὰ μᾶς ἦταν συνειδητὴ, ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ μᾶς ἐνδιέφερε, ἂν δὲν κυβερνοῦσαν τὴ ζωὴ μας ὠρισμένες, ἀξίες, ἡ ἀξία τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἀξία τῆς φιλίας, ἡ ἀξία τοῦ κάλλους, κτλ. Ἀπὸ τὰ τέσσαρα ὅμως μεγάλα προβλήματα, μὲ τὰ ὁποῖα καταγίνεται ἡ φιλοσοφία, τὸ πρόβλημα τῆς γνώμης, τῆς πράξης, τῆς τέχνης καὶ τῆς θρησκείας, ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνον τὸ ἠθικό, δηλαδή ἡ ἠθικὴ ἀξία καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ κατὰ τὰ διάφορα εἶδη τῆς.

Μὲ τὸ ἐρώτημα ποὺ θέτει ὁ ἀνθρώπος «τί πρέπει νὰ πράξω», ζητάει νὰ ὑπερικήσῃ τὴν πραγματικότητα, γιατί ἐκεῖνο ποὺ εἶναι νὰ πράξῃ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, δὲν εἶναι ἀκόμα πραγματικό. Μὲ τὴ συγκεκριμένη πράξη, ὁ ἀνθρώπος θέλει νὰ ὑπερικήσῃ τὴν πραγματικότητα, δηλαδή ἐκεῖνο ποὺ αὐτὸς εἶναι τώρα, ὄχι ὅμως νοερά, ὅπως γίνεται τοῦτο μὲ τὴ γνώση, ἀλλὰ ἐμπράγματα, πρακτικά. Ἀλλὰ καὶ ὅταν πράξῃ, πάλιν δὲν μένει στὸ σημεῖο, ὅπου ἔφθασε μὲ τὴ συγκεκριμένη του πράξη, ὅσο ἀξιόλογη κι' ἂν εἶναι, ἀλλὰ μετακινεῖται μὲ καινούργια συγκεκριμένη πάλιν πράξη, ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο σὲ ἄλλο. Ἔτσι, ἐκεῖνος, ποὺ ἀγωνίζεται ἠθικά μετακινεῖται ἀπὸ σημεῖο σὲ σημεῖο, ὄντας ὅμως ἀκόμα μέσα στὴν πράξη καὶ τὴ ζήσῃ τῆς νομίζει, ὅτι τὸ σημεῖο ὅπου κατατείνει, ὅπου κατευθύνεται μὲ τὴν πράξη του, τὸ μετακινεῖ πρὸς τὴ σφαιρα τοῦ πραγματικοῦ. Πράγματι ὅμως τὸ σημεῖο ἐκεῖνο, δηλαδή τὸ «τέλος», ὁ σκοπός, ὅσο κι' ἂν πραγματώνεται μὲ τὴ

σειρά τῶν πράξεων, καθ' ἑαυτὸ δὲν εἰσέρχεται ποτὲ μέσα στὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο μεγάλα κι' ἂν εἶναι. Τὸ «τέλος» μένει πέρα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ὑπάρχει ὡς νόημα σταθερό, ἀκριβῶς γιὰ νὰ εἶναι κάθε φορὰ δυνατὴ ἢ ὑπερνίκηση τῆς πραγματικότητας. Μὲ τὴν πράξη του ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ὑπερνικάει τὴν πραγματικότητα, ὄχι μόνον προχωρεῖ πάρα πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου εἶναι τώρα, ἀλλὰ καὶ ἀλλάζει τὴν πραγματικότητα, τὴν μεταμορφώνει ἀξιολογικά.

Ἄλλὰ ὅ,τι ἰδιαίτερα στὴν ἠθικὴ ἀξία εἶναι, ὅτι ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι μόνος του, εἶναι μέσα του καὶ λαβαίνει τὴν ἀπόφαση ἀπὸ μέσα του. Γιὰ τοῦτο, μόνος του φέρνει καὶ τὴν εὐθύνη καὶ μόνος του κρίνει τὸν ἑαυτό του. Ἄπ' ἔξω ἠθικὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ τίποτε, ἔσωθεν κρίνεται οἰαδήποτε πράξη. Καὶ ὅταν ἀκόμα ἔμεῖς κρίνωμε τὴν πράξη τοῦ ἄλλου, καὶ τότε προσέχομε μόνον τὴν προαίρεση, δηλαδή τὸ ἐσωτερικὸ τῆς φρόνημα. «Πάντας ἐπαινοῦμεν καὶ ψέγομεν τὴν προαίρεσιν μᾶλλον ἢ εἰς τὰ ἔργα, εἰς τὴν πράξιν.» (Ἀριστοτέλους 1228 α 12, 17, 1374 β 14). Καὶ ἄλλοῦ πάλιν λέγει ὁ Ἀριστοτέλης «τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἠθους ἐν τῇ προαιρέσει τὸ κύριον». (1163, α 23). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦτο φρόνημα ποὺ συνοδεύει τὴν πράξη δὲν θεμελιώνει μόνον τὸν ἠθικὸ τῆς χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ τῆς δίνει ἀνέκκλητο καὶ τελεσίδικο χαρακτῆρα.

Κάθε ἀνθρώπινη πράξη, ἀλλὰ καὶ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο, μὲ τὴν ἰδιοτυπία ποὺ ἔχουν, ἐνσαρκώνουν καὶ ἰδιαίτερη ἀξία. Ὅπως ὡς λόγος, ὡς ἀρχὴ λογικὴ, ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐνώνῃ μέσα του γνωστικὰ τὸν κόσμον καὶ τὰ φαινόμενά του μὲ νοήματα, ὅμοια καὶ πιὸ πολὺ ἀκόμα πρέπει νὰ εἰποῦμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικὸ κέντρο τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ βασικὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς ζωῆς. Μόνον ὅταν δεχθῶ, ὅτι ν' ἐγὼ καὶ ὁ ἄλλος ἀπέναντί μου, ὁ ὅποιοςδήποτε, σημαίνουμε δύο ἰσάξια κέντρα ζωῆς, μόνον τότε εἶναι δυνατόν ν' ἀπαιτησῶ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου ἀπόλυτο σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀξία ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν, ὀλόκληρη ἡ ζωὴ, μὲ τὶς ἀντινομίες τῆς καὶ πάθη τῆς, ἐφ' ὅσον γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος νὰ τὰ ἐξιδανικεύῃ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο γιὰ τὴν ἠθικὴ προσπάθεια, γιὰ τὸ

ηθικὸ ἀγώνισμα τοῦ ἀνθρώπου, παρὰ ἀπλὰ σύνεργα γιὰ τὸν τελικὸ σκοπό, γιὰ τὸ «τέλος». Γιὰ τοῦτο, ἐφ' ὅσον θέλομε νὰ συλλάβωμε τὸν ἀνθρώπο στὴν πληρότητά του, καὶ νὰ συμβάλωμε νὰ λυθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθοῦμε τὴν ἀποψη, ὅτι τὰ πάθη πρέπει νὰ ξερριζώνωνται. Ἐτσι δὲν λύνεται τὸ ἠθικὸ πρόβλημα. Τὰ πάθη πρέπει νὰ τὰ ὑποτάσσωμε στὴν ἀξία ἀνθρώπου, νὰ τὰ ἐξιδανικεύωμε, νὰ τὰ μεταχειριζώμαστε κι' αὐτὰ ὡς ἀπλὰ σύνεργα γιὰ νὰ χτίσωμε τὸ ἀξίωμα ἀνθρώπου, τὴν ἀπόλυτη ἀξία, πού λέγεται ἀνθρώπος. Δὲν χτίζεται ὁ ἀνθρώπος ἔσωθεν, δηλαδή ἠθικά, ἂν δὲν χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρώτη ὕλη καὶ τὰ πάθη, ἂν δὲν δεθοῦν κι' αὐτὰ μέσα στὸν κανόνα τῆς οἰκοδομῆς, πού λέγεται πλήρωμα ζωῆς, ἠθικὸ κατόρθωμα. Τὸ κτίσμα ἀνθρώπου, ἂν δὲν χρησιμοποιήσῃ τὰ πάθη ὡς πρώτη ὕλη, θὰ εἶναι πολὺ εὐθραυστο, καὶ δὲν θὰ ἔχη πληρότητα.

Ἡ ζωὴ, ἐφ' ὅσον γίνεται ἠθικὸ κατόρθωμα, πρέπει νὰ ἀξιολογῆ καὶ τὰ πάθη τῆς, καὶ νὰ τὰ κυβερνάῃ πρὸς τὸν τελικὸ σκοπό. Ἀντίθετα, ὅποιαδήποτε ἀποψη πού ἔρχεται ἀπ' ἀρχῆς νὰ ξερριζώσῃ τὰ πάθη, εἴτε ἡ στωϊκὴ, εἴτε ἡ χριστιανικὴ, εἴτε ἡ βουδδικὴ, θέτει τὸν ἀνθρώπο ἔξω ἀπὸ τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα τῆς ζωῆς, δηλαδή τέμνει στὰ δύο τὸν ἀνθρώπο, ἐνῶ τὸ πρόβλημα εἶναι πῶς θὰ τὸν ὀλοκληρώσῃ. Μὲ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ πάθους εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῆ στὴν πληρότητά του τὸ πρόβλημα ἀνθρώπου. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τὰ πάθη πού πρέπει ν' ἀξιοποιηθοῦν γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ καταστάσεις μέσα στὴν κοινωνία καὶ τὴ ζωὴ, κι' αὐτὲς ἔχουν ὀλωσδιόλου ἰδιαίτερη ἀξία, πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ ἡ ἀξία ἄλλων καταστάσεων. Τὸ τώρα δὲν μπορεῖ ποτὲ ν' ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὸ ὕστερα. Ὅλοι μας, ὅταν ἐλέγχωμε ἠθικά τὸν ἑαυτό μας, βλέπομε πῶς ἔπρεπε νὰ εἶχαμε πράξει, καὶ πόσο ἀξίζε μιὰ στιγμή τῆς ζωῆς μας. Συνήθως ὁμως τὸ βλέπομε ὅταν πιά ἔχωμε πράξει. Ἀλλά, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ στιγμή ἐκείνη ἦταν τόσο βαρυσήμαντη γιὰ τὴ ζωὴ μας, εἴτε θετικά, εἴτε ἀρνητικά, πράγμα πού δὲν τὸ νοιώσαμε τότε, γιὰ τοῦτο μετανοιῶνομε τώρα. Ἀλλά ἡ στιγμή ἐκείνη χάθηκε ἀνεπιστρεπτί γιὰ τὴν πράξη μας. Ὡστε ἠθικὰ ἡ στιγμή ἔχει ἀπόλυτη ἀξία γιὰ τὴ ζωὴ μας.

Ἐπὶ τὴν ἀπόλυτην ἀξίαν ποὺ ἔχει ἡ στιγμή γιὰ τὸ πρόσωπο. Ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι ἡ ποίηση. Ὁ ποιητὴς μᾶς παρουσιάζει μία ἀνθρώπινη κατάσταση ἀνάγλυφα ἐνώπιόν μας, καὶ τότε βλέπομε πόσο βαρὺ εἶναι τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ νόημα ἐκείνης τῆς στιγμῆς. Τοῦτο φαίνεται ὀλοκάθαρα μέσα στὸ δράμα καὶ στὴν ἀκολουθία τῶν γεγονότων ποὺ πλέκουν τὴν ἱστορία τῆς ψυχῆς τῶν προσώπων. Αἰσθάνομαι τότε τὴν ἀξία τοῦ προσώπου καθὼς καὶ τὴν ἀξία τῆς καθῆς στιγμῆς τῆς ζωῆς του. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐντείνει τὴ συμμετοχὴ μου εἰς τὰ γινόμενα ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἔλκεται τότε ὅλη μου ἡ ψυχὴ πρὸς τὰ ἐκεῖ, γιὰτὶ ἔχει ἐπάνω παίζεται ἡ ἀξία τῆς ζωῆς τῶν προσώπων. Κι' αὕτη εἶναι ἡ μεγάλη διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ποίηση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος στὴ ζωὴ εἶναι μόνος του, δὲν ἔχει τὸν ποιητὴ γιὰ νὰ τοῦ δείξῃ τὸ βάθος τῆς ἀξίας ποὺ ἔχει ἡ ζωὴ, ἡ στιγμή τῆς ζωῆς. Ἄν εἴχαμε πάντα τὴ δύναμη νὰ βλέπωμε τὸν ἑαυτὸ μας ἀνάγλυφα ἐνώπιόν μας, ἂν ἠμπορούσαμε ν' ἀντικειμενικοποιοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας, τὴν ἐσωτερικότητά μας μετὰ τὰς ἀντινομίες καὶ τὰ πάθη μας, ὅπως ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὸ κάμῃ ὁ ποιητὴς, τότε καθῆς στιγμή τῆς ζωῆς μας θὰ μᾶς φείνονταν γεμάτη ἀξία καὶ νόημα, ὅπως φαίνεται τοῦτο ὀλοκάθαρα ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Ὁ ποιητὴς βλέπει τὴν πραγματικότητα πιὸ καλὰ καὶ πιὸ καίρια ἀπὸ τὸν πεζὸ ἄνθρωπο, βλέπει τοὺς ἄρμους τῆς ζωῆς. Πρέπει ἀκριβῶς ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν πεζὴ γνώμη, ὅτι τάχα ὁ ποιητὴς δὲν βλέπει τὴ ζωὴ μὲ τόση ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια, ὅσο τὴν βλέπει ὁ πεζὸς ἄνθρωπος.

Δὲν ἔχει βέβαια ἡ ποίηση τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἱστορίας, γιὰτὶ μέσα στὸ συγκεκριμένο τοῦ ἔργου, τὸ καλλιτέχνημα, εἰσδέχεται τὸ ἀπόλυτο νόημα τῆς ζωῆς, γιὰ τοῦτο εἶναι ἡ ποίηση, κατὰ πῶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, φιλοσοφικώτερη καὶ σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν ἱστορία (1451, β 5). Ὁ πεζὸς ἄνθρωπος παρατρέχει συχνὰ ὄχι μόνον τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ του, παρατρέχει τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ γίνεται ἄβαστος. Ὁ ποιητὴς ὅμως βλέπει τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν παρουσιάζει πιὸ ἐντονα. Δὲν ψεύδεται, οὔτε ὑπερβάλλει. Ἀπὸ τὸ πῶς παρουσιάζονται τὰ πάθη καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν ἀνθρώπων μέσα εἰς τὰ δράματα τοῦ Σαίξπηρ, εἶναι δυνατὸν νὰ καταλάβωμε τί πράγματι εἶναι ἡ ζωὴ. Ὁ πεζὸς ἄν-

θρωπος βλέπει τὴν πραγματικότητα ἀφρημένα καὶ σχηματικά, ὅπως τὰ παιδιὰ ὅταν ζωγραφίζουν ἀντικείμενα. Ἡ πραγματικὴ ὁμως ζωγραφικὴ, ἐπειδὴ εἶναι ποίηση, εἰσχωρεῖ στὸ βάθος τῶν πραγμάτων. Ὡστε ὁ ποιητὴς δὲν παρατρέχει τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, ἀλλὰ τὸ παριστάνει μὲ τὴν τέχνη του βαθύτερα καὶ καθαρότερα ἀπ' ὅ,τι φαίνεται στὴν πραγματικότητα.

Γιὰ νὰ καρπίσῃ ὅμως μέσα μας ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποῦ ὀνομάζομε κατανόηση τῆς ζωῆς τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ καὶ τῆς δικῆς μας, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρξῃ ἓνα πνευματικὸ κλίμα. ὅπου μέσο φυτρώνει καὶ μεγαλώνει ἡ ἰδιαίτερη σχέση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἠθικὴ. Τοῦτο εἶναι τὸ κλίμα τῆς φιλίας. Ἡ πραγματικὴ φιλία, ποῦ δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρὰ τὴν ἀμοιβαία κατανόηση μεταξὺ δύο ἀνθρώπων, αὐτὴ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ὀδηγῇ τοὺς ἀνθρώπους ὀλοένα καὶ σὲ ὑψηλότερα ἠθικὰ ἐπίπεδα. Τὸ ἦθος πηγάζει πάντοτε ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία δεσμεύει τοὺς φίλους. Πόσο βαθὺς εἶναι ὁ δεσμὸς τῆς φιλίας καὶ τί εἶναι τὸ ἦθος, ποῦ ὡς καρπὸς τῆς προκύπτει ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματα μερικῶν μεγάλων ἀνθρώπων. Ἡ ἔβδομη ἐπιστολὴ τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ἡ φιλία καὶ ὁ ἔρωσ πρὸς τὸ Δίωνα ἐνσαρκώνουν τὰ βαθύτατα νοήματα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ πλατωνικοῦ ἠθους, εἶναι κλασικὸ παράδειγμα. (Βλέπε «Ἐἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα», κεφ. 4.).

Ἠθικὰ εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι οἱ ἀνθρώποι ποθοῦν νὰ εὔρουν κατανόηση ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὅπως ποθοῦν νὰ εὔρουν καὶ αἰσθητικὴ κατανόηση ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ὑπάρχει ἓνας ἠθικός, ὅχι μόνον αἰσθητικός, ἔρωσ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ βίθος, ὅλοι οἱ ἀνθρώποι γνωρίζουν αὐτὸν τὸν μύχιον πόθο ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου, καὶ ὅμως συχνὰ παρατρέχει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ἠθικά. Ὁ λόγος ποῦ παρατρέχομε ἠθικά ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, εἶναι ὅτι δὲν ἔχομε μάθει νὰ βλέπουμε ἀπ' ἀρχῆς ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ὡς ἠθικὴ προσωπικότητα, ὡς ἠθικὴ ἐσωτερικότητα, καὶ μ' αὐτὴν νὰ ζητοῦμε ἀπ' ἀρχῆς νὰ συνδεθοῦμε. Πολλὲς φορὲς μάλιστα, ἡ αἰσθητικὴ μορφὴ, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, μᾶς παρουσιάζει, καὶ παρατρέχομε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἄλλου. Ἡ ἀπορφιά μᾶς συγκινεῖ καὶ μᾶς παρουσιάζει μὲ τὸ πάθος ποῦ γεννᾶται

μέσα στην ψυχή μας. Βλέπομε μόνον αυτήν και αφήνομε την ηθική προσωπικότητα του άλλου κατά μέρος, ή ασχήμια πάλιν με τὸ δυσάρεστο συναίσθημα πὸ γεννάει, μᾶς ἀπομακρύνει συχνὰ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ άλλου. Ἡ ηθικὴ ὅμως προσωπικότητα τοῦ άλλου εἶναι πέραν ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ μορφή, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ. Ὁ Σωκράτης εἶναι κλασικὸ παράδειγμα, τί ηθικὸ βᾶθος εἶναι δυνατόν νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ασχήμια τοῦ προσώπου. Τὸ «ἀμήχανον κάλλος» εἶναι μέσα στὴν ψυχή του. («Συμπόσιον», 518 E).

Ἀπὸ τὸ «Συμπόσιον» ἀκριβῶς φαίνεται, πῶς ἡ φιλοσοφία ἐρχεται νὰ ξυπνήσῃ τὴν ἀπόλυτη ηθικὴ ἀξία πὸ κρύβεται μέσα στὴν ψυχή τοῦ άλλου. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ λόγο τῆς Διοτίμας καὶ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Ἀλκιβιάδη. Ὅμως τὸ ξύπνημα γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀξία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀνόθευτη σχέση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του καὶ πρὸς τὸ ἐσύ, δὲν μπορεῖ νὰ ῥθῃ μόνον ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μόνον μία μικρὴ βοήθεια. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἐρχεται μόνον ὅπου συμμετέχη καὶ συντρέχη μ' ὅλη του τὴν ψυχή ὁ άλλος. Φιλοσοφία ἄλλωστε εἶναι ἡ ἐνέργεια ἐκείνη τοῦ λόγου, ὅπου μὲ ἀγάπη ὁ ἕνας ἐρμηνεύει τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς καὶ ὅπου μὲ ἀγάπη πάλιν ὁ άλλος παρακολουθεῖ, συμμετέχει. Καὶ ἡ φιλοσοφία, χωρὶς τὴ φιλία ἢ τὸν ἔρωτα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων πὸ τὴν δουλεύουν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σταθῇ ὡς ἐνέργεια λόγου, ὡς πνεῦμα ζωῆς.

Πρὸ παντὸς ἡ ζωὴ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἔχει ν' ἀντιμαχίση μὲ πολλὰ ἀντίξοα πράγματα πὸ φθείρουν τὴν ἐσωτερικότητα καὶ τὸ νόημά της. Ἡ βιασύνη τῆς σημερινῆς ζωῆς εὐκόλα μεταβάλλεται σὲ βία, πὸ ἐρχεται νὰ ἐπιβληθῇ ἐπάνω στὸν άλλον. Ἡ βιασύνη φθείρει ἕναν ἀπαραίτητο ὄρο γιὰ τὴν ηθικὴ κατανόηση τῆς ζωῆς, τὴν ἄνεση, τὸν καιρὸ, τὴν γαλήνη. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ θεώρηση τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τοῦ άλλου, δηλαδὴ γιὰ τὴ θεώρηση τοῦ ηθικοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς. Καιρὸς καὶ θέαση ἐσωτερικὴ τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τοῦ νοήματός της, εἶναι συνάλληλα. Ὁ ἀνθρώπος ὡς ηθικὴ ὄντοτητα εἶναι πρωταρχή, ἀρχέτυπο φαινόμενο, ὅπως λέγει ὁ Γκαίτε. Τὰ ἄλλα εἶναι ἐπιφαινόμενα. Δὲν ἔχομε σήμερα τὸν ἀπαιτούμενο καιρὸ, τοῦτο εἶναι ἡ τραγωδία τῆς ἐποχῆς μας, νὰ σταματήσωμε

και να διαμάσσωμε την εσωτερικότητα του ανθρώπου, τον άνθρωπο καθ' εαυτόν, ως νοημοσύνη και αξία, τον homo sapiens, το «σοφόν ζῶον άνθρωπος», όπως λέγει ο Ἀριστοτέλης (392, β 19).

Ὁ ἠθικὸς καὶ πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὁλοσδιόλου ἀντίθετο σ' αὐτὴν τὴ βιασύνη μαζὶ καὶ βιαιότητα τῆς σημερινῆς ζωῆς. Ὁ homo sapiens, μὲ τὴ διπλὴ σημασία ποὺ ἔχει ὁ ὅρος sapiens : δηλαδή ὁ γενόμενος καὶ ὁ γνωστικός, ὁ αἰσθητικὸς καὶ ὁ σοφός, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ὁπωςδήποτε ὑποχρεωμένος ν' ἀντιστέκεται στὴ βιασύνη καὶ τὴ βιαιότητα τῆς ζωῆς, γιατί ἀλλοῶς τὸν παρασύρει. Σήμερα μάλιστα, ὁ homo sapiens ἀγωνίζεται τραχύτατον ἀγῶνα γιὰ τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν του ἑπιπόρῃ καὶ αὐτοτέλεια. Καὶ δὲν ἔχει ὁ homo sapiens καμμιά σχέση, μὲ τὸν πνευματικὸν ἡδονισμό, ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ ὡς ἀξία σὲ ἐποχὲς ἀνατριπτικές. Ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα μὲ τὴν ὑποστασιακὴν φιλοσοφίαν. ἀλλὰ ὁ πραγματικὸς homo sapiens ἀνοίγει τὴν προοπτικὴν πρὸς τὸ μέλλον μὲ πνεῦμα θυσίας. Εἶναι τραγικόν, ὅτι πολλοὶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι κατάντησαν γυνῆς πνευματικῆς μονάδες, γυνῆς ὑποστάσεις, ποὺ ἡδονίζονται μὲ τὰ βιώματα τοῦ πνεύματος. Ὁ homo sapiens εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἀντίθετος καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ὑποστασιακὴν φιλοσοφίαν, πρὸς αὐτὴν τὴ γυνῆν πνευματικὴν ὑπόσταση καὶ μονάδα, εἶναι ἀγωνιστὴς ὁ homo sapiens καὶ γιὰ τοῦτο θὰ εἶναι καὶ ὁ νικητὴς. Ὁ homo sapiens ὑπόσχει καὶ σήμερα παντοῦ καὶ παλεύει, σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς, καὶ ὅπου ἡ δυστυχία εἶναι μεγάλη, ὅπως σὲ πολλὰ κατεστραμμένα μέρη τῆς Εὐρώπης, ἐκεῖ ὀρθώνει τὸ ἀνάστημά του ὁ homo sapiens ὄχι ὡς ἀπραγός καὶ ἀνώφελος, ἀλλὰ ὡς ἀγωνιστὴς. Ἀγωνίζεται μὲ τὰ πάθη γύρω του, μὲ τὶς «ἰδεολογίες», ποὺ εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερα πάθη, ἀγωνίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας, ἢ ὅποια εἶναι ταυτόχρονα καὶ δημιουργία.

Ὅση κι' ἂν εἶναι ἡ τύρβη καὶ ἡ γρηγοράδα τῆς ζωῆς στὸν αἰῶνα μας, πάλιν θὰ νικήσῃ ὁ homo sapiens, δηλαδή ἐκεῖνος ποὺ θὰ δείξῃ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία τῆς ζωῆς. Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχῇ, ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀνοίξῃ προοπτικὴν καὶ κατεύθυνση πρὸς τὸ μέλλον, νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπο ποὺ συμμετέχει μὲ τὴν ψυχὴν του, ν' ἀντικρούσῃ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς κατὰ πῶς πραγματικὰ εἶναι τὸ νόημα καὶ ἡ

ἀξία τους. Τὰ προβλήματα αὐτά, ὅσο κι' ἂν τὰ σκεπάζη ἡ τύρβη καὶ ἡ καταχνιά τῶν καιρῶν, ἔχουν μέσα τους τὸ σπόρο τῆς αἰωνιότητος. Πάντα δηλαδή στὴ ζωὴ τὸ πρόβλημα ἄνθρωπος, τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο κι' ἂν οἱ ἐποχὲς ἀλλάζουν, θὰ μείνῃ ἀγέραςτο, αἰώνιο. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς, δηλαδή ἡ ἀξία καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι ὅπως τὴν ὑπόσχεται οἰαδήποτε «ἰδεολογία», ποὺ τὴν βαρβαίνει ἀπ' ἀρχῆς ἢ πλεκτάνη τῆς σκοπιμότητος, ἀλλὰ ὅπως τὴν ὁρίζει ὡς αἴτημα ὁ ἠθικὸς νόμος, δηλαδή ὡς ἀγώνισμα τοῦ προσωπικοῦ μόχθου τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου. Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς φιλονεικίαις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὑψώνεται τὸ πρόβλημα ἄνθρωπος, ὑψώνει ὁ ἄνθρωπος ὡς «σοφὸν ζῶον» μιὰ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ σχεδιά, ποὺ μ' αὐτὴν περνάει τὸ πέλαγος τῶν παθῶν καὶ τῆς φοβίας τῶν ἐγκλημάτων τῆς ἐποχῆς τῶν «ἰδεολογιῶν».

Ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ κάθε θετικῆ μορφῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε ἐμπειρικῆ προσπάθεια νὰ θεμελιωθῇ ὁ ἠθικὸς νόμος. Ὡς φιλοσοφικὴ θεωρία, ἡ ἠθικὴ εἶναι ἐπιστήμη τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, πηγάζει συνεπῶς ἄμεσα ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον καὶ ζητᾷ μ' αὐτὸν νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀξία ποὺ ἔχει ἡ πράξις καὶ τὰ πρακτικὰ αἰτήματα τῆς ζωῆς. Ζητᾷ ἡ ἠθικὴ νὰ φανερώσῃ τὶς πηγὰς τοῦ ἠθικοῦ πρακτικοῦ αἰτήματος καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ ἀξιολογήσῃ τὸ ἠθικὸ γεγονὸς, τὸ συγκεκριμένον πρακτικὸ ἀγώνισμα τῆς ζωῆς. Ὁ ἀντικειμενικὸς τῆς σκοπὸς εἶναι ν' ἀνεύρη καὶ νὰ καθορίσῃ τὴν ἀνώτατη ἀρχή, καί, ἀφοῦ κατορθώσῃ τοῦτο, νὰ διαπιστώσῃ κατὰ πόσον ἡ ἀρχὴ αὐτὴ διέπει ἢ κατὰ πόσον δὲν διέπει τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι καὶ ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη μιὰ διαλεκτικὴ κίνησις τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχὴ πρὸς τὴν πράξιν, καὶ ἀντίστροφα ἀπὸ τὴν πράξιν πρὸς τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχή. Ὅταν ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία ἔρχεται στὴν πράξιν, θέλει νὰ καθορίσῃ τὴ μορφήν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος, δηλαδή καὶ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος.

Ὅλα τὰ ἠθικὰ ἀγωνίσματα καὶ γεγονότα προσπαθεῖ ἡ ἠθικὴ νὰ τὰ ἀναγάγῃ σὲ μιὰ ἀνώτατη θεμελιακὴ ἀρχή, καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ



τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρεθῆ ἡ ἀνώτατη αὐτὴ ἀρχή. Ὅμως τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι προϋποθέτει τὴν ἠθικὴ αὐτὴν ἀρχὴν ἐξ ἀρχῆς δοσμένη, προϋποθέτει μόνον, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ζωὴ ἔχει ἠθικὴ ἀξία, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀγώνισμα ἀξίας καὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρεθῆ μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ λόγου καὶ ἡ ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχή, πὺ εἶναι τὸ «πρῶτον κινουῦν» τῶν πράξεων. Τὸ ἀνώτατο αὐτὸ κριτήριον καὶ μέτρον τῶν ἠθικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς ἡ ἠθικὴ ζητᾷ νὰ τὸ ἀνεύρη καὶ νὰ τὸ θεμελιώσῃ λογικά, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος, καὶ ὡς λόγος ν' ἀνακοινῶνται στὸν ἄλλον. Καὶ πρέπει ἡ ἀνώτατη αὐτὴ ἀρχή, ἐφ' ὅσον θὰ εὐρεθῆ, νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικότητα, δηλαδή νὰ ὑποχρεῶνῃ ὅπωςδήποτε κάθε ἠθικὴ ἐκδήλωση τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δεσμεύῃ ἀνεξαίρετα κάθε πράξη, ἀδιάφορο ἂν αὐτὴ εἶναι θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ.

Ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἀγωνιστὴς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξίας του, κινεῖται μεταξὺ τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πλάνης. Τοῦτο εἶναι ἄλλωστε τὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι δὲν ἔχει ὅπωςδήποτε τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ ὅτι τὴν ἐπιδιώκει. Ὡστε καὶ οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην θετικὲς, ἀλλὰ ὑπόκεινται στὸ ἐνδεχόμενον τῆς πλάνης. Τὸ ὀξίωμα ὁμως τῆς ἠθικῆς εἶναι, ὅτι ὅλες οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου πρέπει ν' ἀντλοῦν τὸ δικαίωμα τοῦ εἶναι τους καὶ τὴν ἀξία τους ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχή. Κρίνονται λοιπὸν ἀνεξαίρετα ὅλες, θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς, ἀπ' αὐτὴν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐδῶ μία ὑπερβατικὴ δύναμη, ὅπως εἶναι στὴ θρησκευτικὴ ἠθικὴ ὁ θεός, πὺ παραδίνει στὸν ἀνθρώπο ἀπ' εὐθείας τὸν ἠθικὸν κώδικα, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος πὺ ἔρχεται μὲ τὸν καθαρὸν τοῦ λόγου νὰ ἀνεύρη μέσα του τὸ ἀνώτατο ἠθικὸν αἴτημα καὶ μὲ τὴν διαλεκτικὴν ἔρευνα νὰ τὸ πιστοποιήσῃ καὶ μέσα σ' ὅλα τὰ ἠθικά του ἀγωνίσματα, ὅπου μοχθεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἀνθρωπισμὸν του.

Σημασία ἔχει ἐδῶ τοῦτο: ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχὴ θὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν καθαρὸν τοῦ λόγου, κατ' ἀνάγκην δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα, νὰ κατάγεται δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ὅπως λοιπὸν ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ

είναι υπερβατική με τὴ θρησκευτική ἔννοια, ὅμοια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἐμπειρική, γιατί ἀπλούστατα ἡ ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων εἶναι σχετική καὶ παραλλάσσει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό. Ὅταν ὅμως λέμε, ὅτι ἡ ἀνώτατη ἠθική ἀρχὴ δὲν εἶναι ἐμπειρική, δὲν ἐννοοῦμε κάτι, ποὺ εἶναι δυνατόν κατὰ παρεξήγηση νὰ νομίση κανεὶς, ὅτι δηλαδή ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν θεμελιώνει καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία, ὅπου ἡ ἐμπειρία εἶναι ἠθικὰ ἀξιόλογη. Ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ εἰπῶ, ὅτι μία ἀρχὴ δὲν εἶναι ἐμπειρική καὶ ἄλλο πράγμα νὰ εἰπῶ, ὅτι δὲν στηρίζει καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία. Τὸ παράδοξο, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς λογικό, εἶναι ὅτι πρέπει μία ἀρχὴ νὰ μὴν εἶναι ἐμπειρική, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ θεμελιώσῃ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία, γιατί ἡ ἐμπειρία δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ πείρα ἄλλωστε δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ μᾶς δώσῃ ἀξιώματα, αἰτήματα καθολικοῦ κύρους, διότι ἡ πείρα λέγει «τί ὑπάρχει καὶ πῶς ὑπάρχει, ποτὲ ὅμως ὅτι πρέπει κατ'ἀνάγκη μόνον νὰ εἶναι ἔτσι καὶ ὄχι ἄλλιῶς». (Κάντ, Προλεγόμενα, 14). Ἐκεῖνο ποὺ ἔρχεται νὰ στηρίξῃ ἓνα ἄλλο, πρέπει νὰ εἶναι δυνατότερο, ἀξιώτερο, ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ στηρίζεται. «Ἡ ἀρχὴ τίμιον», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἔτσι καὶ τὴν ἐμπειρία πρέπει νὰ τὴν στηρίξῃ μία ἀρχὴ ποὺ εἶναι πέραν ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια. «Πρότερον ἡ ἀρχὴ ὧν ἀρχὴ ἐστίν», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης (1087, α3).

Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀρχή, ποὺ θ' ἀνεύρη ὁ καθαρὸς λόγος, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ κρίνωμε, νὰ κατατάξωμε, καὶ τέλος ν' ἀξιολογήσωμε ὅλα τὰ ἐμπειρικά ἠθικὰ γεγονότα. Καὶ ἂν δὲν ὑπάρχη αὐτὴ ἡ ἀρχή, καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῆ, τότε ὅλες ἀνεξάίρετα οἱ ἠθικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ὅλες οἱ πράξεις του θὰ μένουν δίχως ἀξιολογική ἐνότητα, θὰ εἶναι μᾶλλον ἀσυνάρτητα μοχθήματα δίχως νόημα καὶ ἀξία. Ὅλοι οἱ ἠθικοὶ σκοποὶ τῆς ζωῆς, ἂν δὲν ὑπάρχη μέσα σ' αὐτοὺς ἡ ἀνώτατη προσδιοριστικὴ ἀρχή, δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι οὔτε σκοποὶ, γιατί δὲν θὰ ὑπάρχη ἀρχὴ νὰ τοὺς δικαιώσῃ λογικῶς, ὥστε ν' ἀντλοῦν ἀπ' αὐτὴν τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχουν. Ἀπὸ τώρα λοιπὸν μποροῦμε γενικώτατα καὶ ἀδέσμευτα νὰ εἰποῦμε, ὅτι ἡ ἠθική ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, καταγίνεται μετὰ τὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή μετὰ τὸ «τέλος» τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀξίας. Τὸ ἀντικείμενό της εἶναι τὸ ἀνώτατο αἶτημα ποὺ γίνεται κατ'ἀνάγκη

κην, καὶ πρέπει νὰ γίνεται, χρέος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλιῶς θὰ εἶναι ἄχρηστο.

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ χρέος τοῦτο θὰ εἶναι ἐκεῖνο πού θὰ προσταΐζει τὸν ἄνθρωπο τί πρέπει νὰ πράξει, τί πρέπει νὰ πράττει γιὰ νὰ πηγαίνει πέραν ἀπὸ τὴν κατάστασι τοῦ φυσικοῦ νόμου, νὰ προχωρῇ πέραν ἀπὸ κεῖ, ὅπου τὸν ἀφήνει ὁ φυσικὸς νόμος. Ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα, εἴτε ἄψυχα εἴτε ἔμψυχα εἶναι, ἔχουν τὴν τραγικὴ μοῖρα νὰ μένουν ἐκεῖ, ὅπου τὰ ἀφήσει ἡ φύσις, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ βούλησιν, τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν πράξιν του, ἠμπορεῖ νὰ πάει πέραν ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν παράτησε ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἠθικὸς νόμος, τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας, τὸν καλεῖ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν κατάστασι, ὅπου μοιραῖα ἔμεινε ἀπὸ τὴ φύσις, τὸν καλεῖ ὄχι νὰ συνεχίσῃ τὸ φυσικὸ του δρόμο, ἀλλὰ ν' ἀνοίξῃ καινούργιο δρόμο μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, γιὰ καὶ ἡ πράξις ἀνήκει σ' αὐτόν. Μὲ τὴν ἀξίωσιν ὅμως αὐτὴν τίθεται ταυτόχρονα καὶ ἡ προϋπόθεσις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν νὰ πάει πέραν ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν ἀφήνει ἡ φύσις. Ὅτι τοῦτο εἶναι δυνατόν, καταδείχθηκε ἤδη μὲ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ἐπιστήμη ὡς κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλή φυσιοκρατία, εἶναι νίκη τοῦ πνεύματος ἀπέναντι τῆς τυφλῆς, βουβῆς ἀναγκαιότητας. Μὲ τὴν πράξιν, ἡ καλύτερα μὲ τὸ αἶτημα τοῦ ἠθικοῦ λόγου, τίθεται τώρα καθαρώτερα καὶ τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας, γιὰ τὸ τοῦτο εἶναι ἐλευθερία, ὄχι μόνον νὰ προχωρῆς μὲ τὴ γνώσιν πέραν ἀπὸ τὴ βουβὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πράξιν νὰ θέτῃς τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς.

Τὸ αἶτημα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἐκεῖνο, πού σύμφωνα μ' αὐτὸ πρέπει νὰ γίνωνται ὅλα ὅσα κατατείνουν πρὸς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς. Καὶ πρέπει τὸ αἶτημα τοῦτο νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικότητα, δηλαδὴ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, ὄχι ὅμως τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ μόνη της, ἀλλὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐντέλειας, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ τὴν ἐσώτατη ἀπόφασιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποδεσμεύεται μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ νὰ πράττῃ σύμφωνα μ' αὐτόν. Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος ἢ ὁ αὐτοαναγκασμὸς δὲν πηγάζει ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τάχα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ἴδια ἰδιοσυγκρασία, ψυχικὴ κατα-